

socialisten heen; daarvoor waren deze uitingen van socialistische kant te talrijk. Maar anderzijds speelden de vreesachtige reacties 'de vijand' ook in de kaart. Met dit strijdgewoel zette in wezen de massasecularisatie reeds door en ook daar leed de Hervormde Kerk het eerst en het meest van. Overigens niet onverdiend, zou men kunnen opmerken. Immers ook organisatorisch deed deze kerk nauwelijks iets om de 'gewone mensen' in de maalstroom der snelle industrialisatie houvast te bieden.¹³

Ook als men dit alles verdisconteert blijft toch staan dat de door Kossmann gehanteerde karakteristiek 'synthese' bij alle verwarring die toen heerste het wezen van de tijd grijpt: rond de eeuwwisseling kristalliseerden allerlei tendensen in vormen die, dwars door alle woelingen die volgden heen, tot heden bewaard zijn gebleven. Dat maakt de periode die op de Vereniging van 1892 volgt (overigens zelf zo'n kristallisatie van zeer duidelijke tendensen!) tot zulk een boeiend veld van historisch onderzoek dat het verdient, nog eens grondiger geëxploreerd te worden.

Documentatie

In dit periodiek is de beste afsluiting een verantwoording van de benutte documentatie. Deze kan kort zijn.

Het is duidelijk dat de *tijdschriften* die toen verschenen, naast brochures die ook nog steeds van de pers vlogen, een uiterst boeiende, zij het tijdrovende bron vormen. Naast de in de noten vermelde zijn ook *Onze Eeuw* en *Troffel en Zwaard* doorgenomen, het eerste algemeen en 'ethisch', het tweede theologisch en confessioneel. Afgezien van boekbesprekingen leverden zij geen direct bruikbare stof op, wel inspirerende impressies.

Terwijl het bladeren in de tijdschriften in volle gang was, zijn de *handboeken* voor nadere oriëntatie nagegaan.

Algemene Geschiedenis der Nederlanden 13, Haarlem 1978², is te verbrokkeld om een duidelijk overzicht te bieden; niettemin is het artikel van Mgr. J.A. de Kok, 'Kerk en Godsdienst: het uiteengaan van kerk en sociale voorzieningen', 373-383, in zijn korthed een goede inleiding tot nadere studie.

Voor een helder overzicht van de periode is onmisbaar:

13. De boeiende bijdrage van C. Augustijn, 'Kerk en godsdienst 1870-1890', in W. Bakker e.a. (red), *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis*, Kampen 1886, 48, 65-67, geeft van dit gebrek m.b.t. Hoedemaker, Bronsveld en zelfs H. Pierson enkele navrante voorbeelden.